

MARTHA NUSSBAUM

De nieuwe religieuze intolerantie

Een uitweg uit de politiek van de angst

Vertaald door
Rogier van Kappel

Ambo|Anthos
Amsterdam

INHOUD

Voorwoord 11

- 1 Religie: een tijd van angst en achterdocht 15
- 2 Angst: een narcistische emotie 35
- 3 Eerste beginselen: gelijk respect voor het geweten 77
- 4 De splinter in het oog van mijn naaste: onpartijdigheid en het onderzochte leven 119
- 5 Innerlijke ogen: respect en de inlevende verbeelding 165
- 6 De zaak *Park51* 217
- 7 Niet zwichten voor de politiek van de angst 273

Noten 279

Register 297

VOORWOORD

Het idee voor dit boek ontstond toen me werd gevraagd een column te schrijven voor ‘The Stone’, de filosofierubriek van ‘The Opiniator’, het online-commentaar van de *New York Times*. Ik schreef over het voorgestelde boekverbod in enkele Europese landen, waarbij ik gebruikmaakte van ideeën die voorkomen in hoofdstuk 3 en 4. Ik was stomverbaasd over de reacties, niet alleen door hun hoeveelheid, maar ook door de felheid ervan en door de grote meningsverschillen tussen de respondenten. Gelukkig kreeg ik toestemming om te reageren in een stuk dat al even lang was als het oorspronkelijke artikel. Ik ben de redacteurs en de ongeveer zevenhonderd mensen die commentaar hebben geleverd zeer erkentelijk voor de mogelijkheid die ze me hebben geboden om een deel van mijn ideeën verder te ontwikkelen.

Op dat punt begon het denkbeeld om een kort boek over dit onderwerp te schrijven aantrekkelijk te lijken. Ik ben dank verschuldigd aan Joyce Seltzer, al lange tijd mijn redactrice bij Harvard University Press, omdat ze mijn enthousiasme deelde en hielp om het project nader vorm te geven. Chris Skene en Robert Greer hebben als onderzoeksassistenten een zeer belangrijke bijdrage geleverd. In een later stadium ben ik veel dank verschuldigd aan Rosalind Dixon, Aziz Huq, Saul Levmore, Ryan Long en Chris Skene voor hun ruimhartige en uitdagende commentaar op een voorlopige versie van het manuscript. Verschillende hoofdstuk-

ken uit het boek heb ik voorgelegd aan een Work in Progress Workshop die werd gehouden aan de University of Chicago Law School, en zoals altijd heb ik een reden tot grote dankbaarheid jegens de collega's – Dahwood Ahmed, Eric Biber, Jane Dailey, Lee Fennell, Bernard Harcourt, Richard Helmholz, Todd Henderson, Brian Leiter, Richard McAdams, Eduardo Penalver, Ariel Porat, Eric Posner, Mike Schill, Geoffrey Stone, Laura Weinrib en Albert Yoo – die zo veel tijd hebben besteed aan het vooraf lezen van de tekst en er zulke uitstekende en sterk uiteenlopende vragen over hebben gesteld, vragen die van groot belang waren voor de uiteindelijke revisie.

Ik draag het boek op aan wijlen Arnold Jacob Wolf, een grote naam in het Amerikaanse liberale jodendom en in mijn eigen religieuze leven. Arnold was een van de wijste mensen die ik heb gekend. Hij verenigde een hartstocht voor sociale rechtvaardigheid met een diep religieus engagement, en combineerde die beide met een geniale aanleg voor het geven van onderwijs – op ruwe en hartelijke wijze, vasthoudend tot gekmakens toe maar ook reuze grappig, en met een socratische hartstocht voor argumentatie en een onsocratisch vermogen tot medeleven en humor. Ik ben blij dat hij mij tijdens mijn volwassen bat mitzwah in augustus 2008 heeft gezegend. Helaas is hij de daaropvolgende december op zijn vierentachtigste overleden. Als hartstochtelijk verdediger van interreligieus begrip stond Arnold in een lange traditie van de reformgemeente KAM Isaiah Israël. Hij regelde gemeenschappelijke activiteiten met christelijke en islamitische groeperingen, en ook met plaatselijke Afrikaans-Amerikaanse kerken, zowel christelijke als islamitische. Het KAM, oftewel de Kehilath Anshe Ma'arav, dat wil zeggen 'de Gemeente van de Mensen van het Westen', die nu zo bekend is omdat ze zich recht tegenover het huis van president Obama bevindt, is ook niet ver verwijderd van het huis van Louis Farrakhan en een grote Afrikaans-Amerikaanse moskee. Belangrijke onderdelen van de liturgie werden herschreven, zodat de gemeenteleden over 'alle mensen ter wereld' konden zingen in plaats van alleen maar over 'het volk van Israël'.

Als je Arnold voor het eerst zag, zou je kunnen denken dat je te-

genover een personage uit een Midden-Europees sprookje stond. Met zijn gedrongen gestalte en zijn witte baard, was hij net een soort Repelsteeltje, wiens ruwe en hartelijke, bijna grommende stem goed leek te passen bij een mopperige trol. Maar hoewel Repelsteeltje, die werd verteerd door afkeer en afgunst, volgens mij een doffe en behoedzame blik in zijn ogen gehad moet hebben, sprankelden die van Arnold juist van enthousiasme. In zijn ogen weerspiegelde zich zo'n bont geschakeerd palet aan affectie, voor alle mensen, jong en oud, die hij verwijten maakte, de les las, of zelfs bespote. ('Religie is een serieuze zaak,' zei hij vaak, 'maar deze gemeente is bespottelijk.') Rabbi Eugene Borowitz, een leeftijdgenoot, zei tijdens de begrafenis dat Arnold op de eerste plaats iemand was die van mensen hield – en daar voegde hij aan toe: 'En van joden houden is een hele prestatie.' Dat hij die prestatie geleverd had, zag je het eerst in zijn ogen, want wat je daar in de eerste plaats voor nodig hebt is oprechte nieuwsgierigheid en een bereidheid om de ander te zien zoals hij of zij is – en tegelijkertijd, ook een bereidheid om gezien te worden, met al je gebreken. Er was geen kritiek op Arnold die hij niet zelf al veel scherper had geuit.

Er zijn twee verhalen over Arnold die met elkaar in strijd lijken. In zijn lessen ter voorbereiding op de bar en bat mitzwah zei hij telkens als de kinderen ergens over klaagden: 'Het gaat niet om jou.' Maar tijdens zijn studiebijeenkomsten met andere rabbijnen, zo vertelde een van hen tijdens de begrafenis, zei hij regelmatig: 'Het gaat altijd over je eigen leven.' Was hij daarmee gewoon inconsequent? Ik denk dat we die twee verhalen met elkaar kunnen verzoenen als we ons herinneren dat in diepere zin je eigen leven niet over jezelf gaat. Arnold geloofde in introspectie. Hij wilde werkelijk dat mensen zich door de tekst van de Tora zouden laten aansporen tot diepere zelfkennis en zelfkritiek. Maar uiteindelijk maakt iedere zelfkennis die het waard is om zo genoemd te worden, je duidelijk dat anderen net zo echt zijn als jij, en dat je leven niet alleen over jou gaat, maar ook over het feit dat je een wereld deelt met anderen en dat je handelen gericht dient te zijn op het welzijn van anderen. Tegenover in zichzelf verdiepte tieners benadrukte Arnold de aandacht voor de ander; tegenover intellectuali-

serende rabbijnen benadrukte hij juist het belang van persoonlijk zelfonderzoek. Maar uiteindelijk is de boodschap dezelfde: 'ken uzelve', zodat je buiten jezelf kunt treden, de rechtvaardigheid kunt dienen en de vrede kunt bevorderen.

En, uiteindelijk, is dat de boodschap die ik in dit boek hoop over te brengen.

RELIGIE:
EEN TIJD VAN ANGST EN ACHTERDOCHT

Ooit, niet zo heel lang geleden, gingen Amerikanen en Europeanen prat op hun verlichte religieuze verdraagzaamheid. Hoewel iedereen wist dat de geschiedenis van het Westen vroeger gekenmerkt werd door felle religieuze vijandschap en religieus gemotiveerd geweld – waaronder niet alleen zulke bloedige episoden als de kruistochten en de godsdienstoorlogen, maar ook het minder opzienbarende geweld dat vervat lag in de koloniale religieuze overheersing door Europeanen in vele andere werelddelen, het binnenlands antisemitisme en het antikatholicisme, en dat zou culminereren in de gruwelen van het nazisme, waarbij niet alleen Duitsland maar ook vele andere Europese landen betrokken waren – dacht Europa tot zeer kortgeleden graag dat dergelijke duistere tijden nu definitief tot het verleden behoorden. Religieus geweld werd gezien als iets wat ergens anders plaatsvond – in ‘primitievere’ samenlevingen, die minder sterk gekenmerkt werden door een erfgoed van christelijke waarden dan de moderne sociaaldemocratieën van Europa.

De Verenigde Staten hadden op dit gebied een iets beter verleden dan de ‘oude wereld’, die de oorspronkelijke kolonisten in veel gevallen waren ontvlucht in de hoop godsdienstvrijheid en gelijkheid te vinden. Regelrecht geweld in naam van het geloof is in Amerika altijd een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel geweest, dat gericht werd op de zogenaamd ‘primitieve’ Amerikaanse in-

dianen, en in het recentere verleden op mormonen en Jehova's getuigen – dissidente groeperingen die door de meerderheid als vreemd en bedreigend werden beschouwd – maar niet op leden van organisaties die zich in de hoofdstroom van het religieuze leven bevonden. En de Verenigde Staten zijn altijd wat gastvrijer geweest dan Europa ten opzichte van non-homogeniteit in kleding en levenswijze, wat nuttig is gebleken voor religieuze minderheden die hun eigen geweten willen volgen zonder zich aan te passen aan de cultuur van de meerderheid. Maar toch, geen redelijk persoon zou kunnen ontkennen dat vooroordelen en angst jegens bepaalde religies, in de vorm van antikatholicisme, antisemitisme, het zogenaamde *nativism* (een vorm van 'eigen volk eerst'. Vert.) en een hele reeks andere vooroordelen tegen 'vreemde' minderheden, voortdurend een smet op het blazozen van onze samenleving hebben gevormd. Om nederig te worden over ons eigen verleden als tolerante en respectvolle cultuur hoeven we er alleen maar aan te denken dat chique advocatenfirma's tot in de jaren zeventig slechts bij hoge uitzondering joden in dienst namen, en dat het pas zeer recent mogelijk is gebleken dat een meerderheid van de rechters van het Amerikaanse Hooggerechtshof uit rooms-katholieken bestond zonder dat dat tot grote publieke verontwaardiging leidde. Toch hebben Amerikaanse burgers de afgelopen jaren het idee gehad dat wij een samenleving vormen die gastvrij is tegenover vreemden en zich welwillend opstelt tegenover diversiteit, een samenleving die zich heeft ontworsteld aan de vooroordelen van het verleden.

Tegenwoordig hebben we vele redenen om vraagtekens te zetten bij deze zelfgenoegzame inschatting van onszelf. Onze situatie vergt indringend kritisch zelfonderzoek, waarbij we proberen de wortels te onthullen van de lelijke angst en achterdocht die tegenwoordig alle westerse samenlevingen ontsieren. In deze tijd hebben we dringend behoefte aan een benadering die is geïnspireerd door een moraalfilosofie in de geest van Socrates, en die de volgende drie onderdelen in zich verenigt:

- politieke principes die uiting geven aan gelijk respect voor alle burgers en die blijk geven van begrip voor wat deze principes met zich meebrengen voor hedendaagse confrontaties met religieuze verschillen. (Deze principes zijn reeds vervat in de politieke tradities van Europa en met name ook in die van de Verenigde Staten.)
- Rigoureuus kritisch denken dat innerlijke tegenstrijdigheden opspooort en bekritiseert, en dan vooral de innerlijke tegenstrijdigheden die ertoe leiden dat men een uitzondering maakt voor zichzelf, en de ‘splinter’ opmerkt in het oog van iemand anders, zonder de balk in het eigen oog te zien.
- Een systematische ontwikkeling van het ‘innerlijke oog’, het verbeeldingrijke vermogen dat het mogelijk maakt om de wereld te bekijken vanuit het gezichtspunt van iemand van een andere religie of etnische afkomst.

In een gecompliceerde wereld zijn deze morele deugden altijd nuttig. Maar waarom zijn ze juist in het heden zo dringend benodigd? Laten we eens de balans opmaken van enkele recente ontwikkelingen, waarbij we ons eerst op Europa zullen richten en daarna op de Verenigde Staten.

Europa: boerka's, minaretten en moord

Drie Europese naties – Frankrijk, België en Italië – hebben inmiddels wetten ingevoerd die het dragen van de islamitische boerka en nikab in de openbare ruimte verbieden.¹ (In Italië is deze wet alleen nog aangenomen door de Kamer van Afgevaardigden, en hij wordt nu behandeld door de Senaat.) Ondanks het erkende feit dat niet meer dan een kleine minderheid van alle moslims in deze landen werkelijk deze kledingstukken draagt (zo luidt een betrouwbare schatting dat het er in Italië niet meer dan honderd zijn, en zelfs volgens de hoogste schattingen zijn het er niet meer dan drieduizend), zijn deze wetten – die zeker een zware last leggen op het vermogen van de mensen om hun eigen geweten te volgen tijdens het beleven van hun godsdienstvrijheid – behandeld

alsof ze uiterst dringend noodzakelijk zijn, en zich op een uiterst belangwekkende crisis in het openbare leven richten.²

Dergelijke ontwikkelingen zijn niet onomstreden gebleven. Zelfs deskundigen op het gebied van de damesmode hadden kritiek. In Italië, een van de centra van de damesmode, is een gezaghebbende figuur als Giorgio Armani in het krijt getreden voor de boerka, waarbij hij (enkele jaren voordat er een landelijk verbod werd voorgesteld, en het dus alleen nog maar om wat plaatselijke verboden ging) opmerkte dat vrouwen moesten dragen wat ze prettig vinden. ‘Het is een kwestie van respect voor de overtuigingen en culturen van anderen,’ verklaarde hij. ‘We dienen met deze ideeën te leven.’³ Toch hebben de Italianen in dit geval de stem van de mode genegeerd en zich in plaats daarvan laten leiden door overwegingen die ze kennelijk van zelfs nog groter belang achtten.

Intussen hebben vele Europese samenlevingen restricties opgelegd aan het dragen van het islamitische hoofddoekje, dat alleen het haar bedekt. In Frankrijk is het meisjes niet toegestaan om op school een hoofddoekje te dragen.⁴ In Kosovo, met zijn grote islamitische bevolkingsgroep, is een soortgelijk verbod afgekondigd.⁵ In delen van Duitsland, Nederland, Spanje en België mag het hoofddoekje niet gedragen worden door ambtenaren, onder wie leraren en onderwijzers – zelfs al is het geestelijken en kloosterlingen toegestaan om in habijt voor de klas te verschijnen.⁶ Zwitserse meisjes mogen geen hoofddoekje dragen als ze basketbal spelen.⁷ In Rusland hebben islamitische vrouwen zich het recht verworven om hun hoofddoekje om te houden op pasfoto’s, maar niet lang geleden werd een tienermeisje van school gestuurd omdat ze een hoofddoekje droeg, en een universiteit in het noordelijke deel van de Kaukasus heeft alle hoofddoekjes verboden.⁸

Na een campagne die inspeelde op angsten voor een islamitische machtsovername werd tijdens een Zwitsers referendum met 57 procent van de stemmen een voorstel aangenomen voor een verbod op de bouw van minaretten – in weerwil van het feit dat er maar weinig moskeeën met minaretten zijn (in Zwitserland op dit moment slechts vier op in totaal 150 moskeeën), en dit daarom een louter symbolische kwestie lijkt.⁹

De angst voor moslims steekt ook op allerlei kleine en soms bizarre wijzen de kop op. De burgemeester van de Italiaanse stad Capriate in Bergamo vaardigde in 2009 een verbod op döner-snackbars uit.¹⁰ Een racistische website (www.stormfront.org) heeft triomfantelijk gereageerd op deze 'overwinning' en geprobeerd weezin op te roepen met een uitgebreide beschrijving van de naar verluidt smerige en van kakkerlakken vergeven omstandigheden in deze restaurants. (Dergelijke omstandigheden zijn over de hele wereld vrij algemeen, maar toch kunnen ze nog steeds worden gebruikt om weezin op te wekken.) In de loop van het jaar sloten aanzienlijke aantallen gemeentes in de regio's Genua en Bergamo zich bij het verbod aan. In Lucca werd een brandbom in een dönersnackbar gegooid, en een parlementslid van de anti-immigratiegezinde Lega Nord heeft een oproep gedaan voor een verbod op alle buitenlandse levensmiddelen. De Italiaanse minister van Landbouw, die lid is van deze partij, heeft het verbod verdedigd, en daarbij zowel een beroep gedaan op de traditie als op gezondheidskwesties.¹¹

Noord-Europa wordt over het algemeen beschouwd als een rustige zone van ideale tolerantie en broederschap, en over het algemeen is het dat ook. Maar zelfs in deze regio heeft zich een golf van anti-islamitisch sentiment voorgedaan. Finland, een land dat ik goed ken, heeft geen wetten tegen religieuze kledij van welke aard dan ook aangenomen, en er is maar weinig politieke steun voor een dergelijk initiatief, maar toch wordt er veel geklaagd over arbeidsmarktdiscriminatie van islamitische vrouwen met een hoofddoekje.¹² Sommige werkgevers (de politie en bepaalde supermarkten) verklaren openlijk dat ze geen vrouwen met hoofddoekjes aannemen.¹³ Op scholen in Raasepori werden hoofddoekjes voor vrouwelijke leerlingen verboden, maar onder druk van de publieke opinie is dat verbod weer ingetrokken.¹⁴ In twee gevallen is moslimvriendelijk beleid echter juist onder druk van diezelfde publieke opinie weer gestaakt. In Helsinki en Espoo zijn de speeltuinen kort geleden opgehouden met het serveren van speciale maaltijden voor islamitische kinderen,¹⁵ en het omstreden beleid van de gemeente Helsinki om bepaalde tijden in het openbaar

zwembad van Janomaki te reserveren voor islamitische vrouwen, is inmiddels gestaakt. Wel is er 's avonds een nieuw zwemuurtje gecreëerd, dat alleen toegankelijk is voor vrouwen.¹⁶ Finland vertoont nog steeds zijn kenmerkende tolerantie en verdraagzaamheid, maar toch zijn er spanningen, en de neiging van de Finnen om non-homogeniteit als teken van buitenlanderschap te beschouwen, is een onrustbarende rode draad in alle nieuwsitems die te maken hebben met deze kwestie (waarin over het algemeen sprake is van 'Finnen' en 'de Finse cultuur', die afgezet worden tegen islamieten en de islam, zonder dat de vraag wordt gesteld hoeveel van de betreffende moslims inwoners of zelfs burgers van Finland zijn).

In juli 2011 werd een aangrenzend Noord-Europees land zwaar getroffen door terreur. Bij twee aanslagen door de Noorse fanaticus Anders Bering Breivik kwamen ongeveer 76 mensen om het leven. Breivik pleegde niet alleen een bomaanslag op overheidsgebouwen in Oslo, maar schoot ook een groot aantal jonge leden van de Arbeiderspartij dood die naar een jeugdkamp op het eilandje Utoya waren gekomen.¹⁷ Breivik, die bekend heeft deze misdrijven gepleegd te hebben, maar vindt dat hem niets te verwijten valt, heeft op de dag van de aanslagen een 1500 bladzijden tellend manifest uitgegeven, waarin hij een theorie uiteenzet die zijn acties ondersteunt, en die is gebaseerd op het idee dat Europa zich moet verzetten tegen de gesel van de islamisering.¹⁸ Klaarblijkelijk heeft Breivik banden met een reeks verschillende anti-islamitische groeperingen, zowel in Europa als in de Verenigde Staten.¹⁹ Zijn optreden is weliswaar in brede kring veroordeeld, maar door sommige rechtse politici in andere landen ook toegejuicht. Jacques Coustela van het Franse Front National heeft hem beschreven als een 'icoon' en 'de belangrijkste verdediger van het Westen'. Hij ziet hem als iemand 'die de islamitische invasie bestrijdt' en vergelijkt hem met de Franse held Karel Martel.²⁰ Coustela is door zijn partij geschorst en er wordt een onderzoek naar zijn uitlatingen ingesteld. Een ander lid van het Front National, die soortgelijke opmerkingen heeft gemaakt maar in minder uitgesproken termen, is echter niet geschorst. Een Italiaans parlements lid, Mario

Borghesio van de Lega Nord (een coalitiepartner in de toenmalige regering van Silvio Berlusconi), heeft Breiviks gebruik van geweld veroordeeld, maar verklaart dat hij diens ideeën ondersteunt, en dan met name zijn ‘oppositie tegen de islam en zijn expliciete beschuldiging dat Europa zich heeft overgegeven voordat het zelfs maar verzet had kunnen bieden tegen haar eigen islamisering’.²¹

De Verenigde Staten: hoofddoekjes, moskeeën – sharia

In de Verenigde Staten hebben zich de afgelopen jaren geen uitbarstingen van massaal religieus gemotiveerd geweld voorgedaan (tenzij we de bomaanslag in Oklahoma City van 1995 als zodanig beschouwen omdat deze werd gepleegd door leden van vaag-christelijke militias, die echter sterker gedreven werden door verzet tegen de overheid dan door afkeer van immigranten of religieuze minderheden). Ondanks omstandigheden die heterogeniteit en religieus pluralisme benadrukken, heeft het echter nooit ontbroken aan vooroordelen, en van tijd tot tijd ook geweld tegen nieuwe religieuze groeperingen. De vroege kolonisten zorgden ervoor dat mensen wier religieuze denkbeelden door hen als ketters werden beschouwd uit hun midden werden verbannen (zoals Roger Williams overkwam, die werd gedwongen om van Massachusetts naar Rhode Island te vluchten).²² Joden, quakers, baptisten en mennonieten waren in sommige koloniën welkom, maar niet in alle.²³ In de negentiende eeuw leidde een golf rooms-katholieke immigranten uit Ierland en Zuid-Europa tot venijnige discriminatie, en het nativisme werd een populaire politieke stroming.²⁴ In de een of andere vorm is discriminatie van katholieken tot in het zeer recente verleden een belangrijke factor in het Amerikaanse politieke leven geweest. Zo waarschuwde de liberale journalist Paul Blanshard in zijn bestseller *American Freedom and Catholic Power* (1947) tijdens de Koude Oorlog dat het katholicisme al net zo’n bedreiging vormde voor de Amerikaanse democratie als het wereldcommunisme. Intussen hadden kleinere religieuze groeperingen, zoals die van de mormonen en de Jehova’s getuigen, niet alleen te kampen

met discriminatie maar ook met regelrecht geweld.²⁵ Antisemitisme kwam tot in de jaren zeventig extreem veel voor, en is nog steeds niet verdwenen.²⁶ Hoe reageren de Amerikanen dan op de huidige golf van religieuze angsten?

De Amerikaanse reactie is gevarieerder dan de Europese, en richt zich op meer religies. Joden zijn niet boven verdenking verheven – vooral niet als het om buitenlandse joden gaat. Drie Mexicaanse joden in een toestel van Alaska Airlines dat van Mexico City naar Los Angeles vloog, werden gedwongen om het toestel op de eerstvolgende luchthaven te verlaten, nadat ze hadden geprobeerd aan boord te bidden, en werden verhoord door de FBI.²⁷ Na de aanslagen van 11 september werd de tulband van de sikhs regelmatig verward met islamitische kleding, en op luchthavens hadden sikhs daaronder te lijden. In sommige gevallen werden ze zelfs slachtoffer van geweld.²⁸ Sikhs klagen nog steeds dat hun tulbanden worden doorzocht, ook al heeft de Transportation Security Administration (TSA) inmiddels alternatieven voor dergelijke praktijken ontwikkeld, zoals het met de handen bekloppen van de tulband, of zelfs het door de dragers zelf laten bekloppen van de tulband, waarna de handen van de betrokkene op chemicaliën worden gescreend.²⁹ Kortgeleden heeft het Amerikaanse leger sikh-rekruten toegestaan om hun tulband te dragen.³⁰ Sikhs hebben een lange militaire traditie, en hebben hartstochtelijk gepleit voor deze aanpassing van het beleid. Een woordvoerder van het leger, George Wright, verklaarde: ‘Het is in het leger beleid om ruimte te scheppen voor religieuze gebruiken, zolang die niet hinderen bij wat militair noodzakelijk is.’ Ook het hindoeïsme is op problemen gestuit: het eerste hindoegebed dat in de Amerikaanse Senaat werd gehouden, werd verstoord door georganiseerde demonstranten die zichzelf omschreven als ‘christenen en patriotten’. Het protest slaagde er echter niet in om het hindoegebed onmogelijk te maken: de demonstranten werden gearresteerd op de publieke tribune vanwege ‘verstoring van het Congres’, en hun optreden veroordeeld door Harry Reid, de leider van de meerderheidsfractie in de Senaat.³¹

Maar toch, net als in Europa heeft veruit het grootste aantal on-

rustbarende incidenten in de Verenigde Staten te maken met de islam. Een voorstel tot een boerkaverbod is me niet bekend, maar het hoofddoekje heeft hier en daar wel tot incidenten geleid. Een 31 jaar oude islamitische vrouw met een hoofddoekje om werd verzocht een toestel van Southwest Airlines te verlaten nadat een stewardess haar in haar mobieltje had horen zeggen 'It's a go' (Het gaat door'), hoewel de vrouw volhoudt dat ze in werkelijkheid 'I've got to go' ('Ik moet ophangen') zei, omdat het toestel ging opstijgen. Nadat haar hoofddoekje was beklopt en er even met haar was gepraat, onderkende de TSA al snel dat er een vergissing was gemaakt, en haar mobieltje en haar tasje hoefde ze niet te laten inspecteren. Ze kreeg echter geen toestemming om weer aan boord van het toestel te gaan, omdat de bemanningsleden zich niet met haar op hun gemak voelden. Ze ontving twee mondelinge verontschuldigen van de luchtvaartmaatschappij, en een waardebond die ze wil weggeven omdat ze geen zin heeft om nog een keer met deze maatschappij te vliegen. Uiteindelijk heeft ze ook een officiële en openbare verontschuldiging ontvangen.³² Intussen heeft Imane Boudlal, een uit Marokko afkomstige werknemster van Disneyland, een rechtszaak aangespannen tegen haar werkgever omdat ze als gastvrouw in Disneylands Grand Californian Hotel het recht wil hebben om een hoofddoekje te dragen. Haar leidinggevenden vertelden haar dat dat niet binnen de 'Disney look' viel, en dat als ze een hoofddoekje wilde blijven dragen, ze een baan zou moeten nemen waar ze door de klanten niet gezien kon worden. Daarna werd haar een compromis aangeboden: een grote, mannelijk aandoende hoed die ze over haar *hijab* kon dragen, en waarmee ze er, op een foto, belachelijk uitziet. Ze wees het compromis af.³³ Noor Abdallah, een jonge islamitische vrouw uit Illinois die als stagiaire voor Disney in Californië werkte, aanvaardde een wat plausibeler maar nog steeds merkwaardig compromis, en draagt nu een blauwe baret over haar *hijab*.³⁴ Het idee dat hiermee ongetwijfeld wordt overgebracht, is dat de aanblik van deze vrouwen, die er gewoon zo uitzien als wat ze zijn, namelijk gelovige islamitische vrouwen, de klanten tegen de haren in zou strijken. Hoewel Abdallah tevreden is met het compromis,

blijft Boudlal strijden voor haar recht om een hoofddoekje te dragen. Er zijn ook andere incidenten gemeld die te maken hebben met het recht om op het werk een hoofddoekje te dragen, en de frequentie daarvan lijkt toe te nemen.³⁵ Het is echter veelzeggend dat het publieke domein tot nu toe buiten schot is gebleven. Toen een vrouw in Georgia geen toegang kreeg tot de gemeentelijke rechtbank van Douglasville, deed de staat Georgia de aanbeveling dat het dragen van religieuze hoofddeksels in alle rechtbanken binnen de staat diende te worden toegelaten.³⁶

Hoewel het hoofddoekje alleen in geïsoleerde gevallen bij particuliere werkgevers tot problemen heeft geleid, hebben moskeeën in minstens twee gevallen aanleiding gevormd tot publiek verzet. Er heeft zich in de Verenigde Staten niets voorgedaan wat te vergelijken valt met het Zwitserse minarettenverbod, maar de dienst Ruimtelijke Ordening van het niet ver van Chicago gelegen DuPage County heeft een plan afgewezen om een moskee te bouwen in Willowbrook, nadat deze al een plan had afgewezen voor de bouw van een islamitische school annex religieus centrum in West-Chicago. In beide gevallen maakte de dienst zich zorgen over een beverde oververzadiging van religieuze instituten en de daaraan gepaard gaande verkeers- en rioleringsproblemen, maar zo'n beetje elke andere religie is wel in staat gesteld om in dit gebied actief te zijn. Niet ver van de locatie van de geplande moskee in Willowbrook bevinden zich al een boeddhistisch meditatiecentrum, een chinmaya-missie, en een Macedonische orthodoxe kerk.³⁷ Vele christelijke kerken en joodse synagogen zijn eveneens in dit district gevestigd. Dus het is ongelukkig om uitgerekend als het om de snelst groeiende religieuze groepering in deze regio gaat, ineens van 'oververzadiging' te spreken. Dat in verband met deze zaak ook verwezen wordt naar negatieve gevolgen voor de prijs van onroerend goed, doet vermoeden dat hier sprake is van discriminatie. In oktober 2011 werd een ander plan voor een islamitisch gemeenschapscentrum aan 248th Avenue in Naperville door de dienst Ruimtelijke Ordening van deze stad afgewezen, ook hier weer met het publieke argument van gevaar voor oververzadiging en verkeersproblemen. Maar overal op het betreffende perceel

verschenen plotseling bordjes met de waarschuwing: 'Stem tegen een moskee op 248.'³⁸

Een soortgelijk voorval deed zich voor in Murfreesboro, Tennessee, waar de nieuwbouwplannen van een islamitisch gemeenschapscentrum (dat daar op een andere locatie al bijna dertig jaar gevestigd is), tot luidruchtige protesten hebben geleid tijdens een bijeenkomst van het provinciebestuur in juni 2010, waarbij honderden tegenstanders kwamen opdagen, zodat de vergaderzaal afgeladen vol was. Twee maanden later werd op het bouwterrein apparatuur in brand gestoken. De FBI stelde een onderzoek in en bij andere moskeeën in de omgeving werd de beveiliging opgevoerd. In een door plaatselijke grondbezitters tegen de provincie aangespannen rechtszaak verdedigde het ministerie van Justitie intussen het recht van de islamitische groepering om een moskee te bouwen.³⁹ In Michigan verijdelde de politie in januari 2011 een bomaanslag op het Islamic Center of America, en Roger Stockham, een 63 jaar oude ex-militair uit Californië die bekendstond om zijn islamofobe denkbeelden, werd opgepakt met een grote hoeveelheid springstoffen in zijn bezit. De man werd naderhand ontoerekeningsvatbaar verklaard.⁴⁰

Hoewel de dader in dit geval een geïsoleerd individu was, lijken protesten en bedreigingen tegen moskeeën zich steeds vaker voor te doen. In de periode van mei tot september 2010 heeft de American Civil Liberties Union dertig moskeeën of bouwplannen voor moskeeën geteld die te maken hadden gekregen met vandalisme, publieke protesten of sterke tegenwerking die gebaseerd was op vijandigheid jegens de islam.⁴¹

Een andere kwestie die in de Verenigde Staten tot controverse leidt, is de mogelijke toepassing van de sharia op Amerikaanse burgers. In Oklahoma is met 70 procent van de stemmen een amendement op de grondwet van deze deelstaat aangenomen waarin wordt verklaard dat rechtbanken in Oklahoma zich mogen beroepen op de Amerikaanse federale wet, het gewoonterecht en 'indien noodzakelijk de wetten van een andere deelstaat', maar zich niet 'mogen beroepen op de wettelijke voorschriften van andere naties of culturen [...] het internationale recht of de sharia'.⁴²

De belangrijkste architect van deze wet, Rex Duncan, verklaarde: ‘Dit is een oorlog om het overleven van Amerika. Het is een cultuurstrijd.’⁴³

Dit ondeugdelijke en in vage bewoordingen gestelde amendement (dat het ‘Save our State’-amendement wordt genoemd) roept een groot aantal problemen op – waaronder het feit dat het gewoonrecht van Engelse oorsprong is en dat deze breed geformuleerde veroordeling van het internationale recht ook van toepassing geacht zou kunnen worden op zulke algemeen erkende rechtsbronnen als het maritieme recht en internationale verdragen. Maar het meest voor de hand liggende bezwaar is overbodigheid: de *Establishment Clause* van het eerste amendement op de Amerikaanse grondwet verhindert al dat de wetten van welke specifieke religie dan ook door een Amerikaanse rechtbank kunnen worden afdwongen. De wet werd aangevochten door islamitische groeperingen op grond van het feit dat deze zich specifiek tegen de islam richt en daarmee een stigmatiserende werking heeft, en een federale rechter achtte dit bezwaar gegrond vanwege de bepalingen in de *Establishment Clause*. Deze rechter schortte de uitvoering van de wet op tot een volgende zitting van het hof en zou deze tijdelijke opschorting naderhand voor onbepaalde tijd verlengen. De rechter was tot de conclusie gekomen dat de wet geen seculiere doelstellingen had, ‘primair gericht’ was op ‘het onderdrukken van religie’ en tot ongewenste verstrengeling tussen staat en religie leidde.⁴⁴

De rechter merkte tevens op, evenals vele rechtsgeleerden, dat deze wet een speciale last op moslims zou leggen, omdat het rechtbanken is toegestaan om de naleving van contracten (zoals testamenten en huwelijkcontracten) af te dwingen waarin taal is opgenomen die is ontleend aan andere religieuze tradities. Zoals Aziz Huq, hoogleraar aan de Law School van de universiteit van Chicago, in de *New York Times* schreef:

[D]eze verboden zouden moslims beroven van gelijke toegang tot de wet. Een slager zal niet langer in staat zijn om naleving van zijn contract voor de levering van halal-vlees te laten afdwingen – want

dergelijke overeenkomsten worden, net als contracten voor de levering van koosjer voedsel of andere voedingsmiddelen die aan bepaalde religieuze eisen voldoen, in het hele land regelmatig afgedwongen. Een islamitische bankier zou geen schadevergoeding meer kunnen eisen voor inbreuken op een financieel instrument dat als 'verenigbaar met de sharia' is gecertificeerd, omdat het geen rente uitkeert.⁴⁵

Deze controversen in Oklahoma leidde tot een golf van anti-islamitische sentimenten in de gehele staat, en had eveneens tot gevolg dat in andere staten soortgelijke wetsvoorstellen werden geformuleerd, waarbij pogingen werden gedaan om die zodanig te formuleren dat de grondwettelijke problemen die het amendement op de grondwet van Oklahoma met zich meebracht, erin werden vermeden.⁴⁶ Wellicht het meest bizar is een wetsvoorstel in Tennessee dat het leven naar de sharia tot een misdrijf zou maken dat bestraft zou kunnen worden met een gevangenisstraf van ten hoogste vijftien jaar.⁴⁷ Omdat de sharia zich net zoals de traditionele joodse wet ook op allerlei aspecten van het persoonlijk gedrag richt, zoals een verbod op alcohol en bepaalde voedselvoorschriften, plus enkele regels ten aanzien van het gebed en met betrekking tot eerlijkheid in zaken, is dit wetsvoorstel in zijn huidige vorm volstrekt belachelijk, maar alleen al het feit dat een dergelijk voorstel serieus genomen kon worden, geeft blijk van grote publieke onwetendheid en achterdocht. (Toen dergelijke bezwaren werden voorgelegd aan de opsteller van het wetsvoorstel, antwoordde hij dat hij 'de zaak nog in onderzoek had.')

Er zijn dan ook harde gegevens die erop wijzen dat de vooroordelen tegen moslims in de Verenigde Staten toenemen. Het aantal klachten over discriminatie van moslims op de arbeidsmarkt, dat is ingediend bij de Equal Employment Opportunities Commission (EEOC), is de afgelopen jaren sterk gestegen. De opiniepeilers Gallup, Pew en ABC hebben bevestigd dat het aantal mensen met anti-islamitische denkbeelden opnieuw gestegen is.⁴⁸

Ideeën over nationale identiteit: homogeniteit en inclusie

Al deze ontwikkelingen zijn diep verontrustend en tonen wel degelijk aan dat religieus gemotiveerde angst in de Verenigde Staten toeneemt, met name angst voor moslims. Toch vinden we in de Verenigde Staten niets wat het Zwitserse minarettenverbod en de nationale en regionale verboden op islamitische kleding in verschillende Europese landen zelfs maar benadert. Kunnen we deze uiteenlopende ontwikkelingen verklaren? Ik heb geopperd dat de Verenigde Staten zich beter op hun gemak voelen met heterogeniteit dan Europa. Maar dit verschil maakt deel uit van een dieper verschil in ideeën over nationale identiteit.

Sinds de opkomst van de moderne natiestaat hebben Europese naties de wortel van hun bestaan als natie altijd beschouwd als iets wat vooral gelegen is in karakteristieke eigenschappen die nieuwe immigranten niet of slechts met grote moeite kunnen delen. Naast religie zien deze sterk door de romantiek beïnvloede naties bloed, bodem en een volk dat in etnolinguïstische zin een eenheid vormt, als zo niet noodzakelijke dan toch op zijn minst uiterst belangrijke elementen van hun nationale identiteit. Daarom lijken mensen met een andere geografische origine, een ander heilig land, een andere moedertaal, een ander uiterlijk en andere kledij er nooit helemaal bij te horen, hoe lang ze ook al in het land wonen.⁴⁹ Een van de redenen waarom het voor de joden zo verschrikkelijk moeilijk was om in Europa als gelijkgerechtigde burgers aanvaard te worden – als al gezegd kan worden dat ze er ooit in geslaagd zijn om die status te bereiken – is gelegen in de perceptie dat joden anders waren omdat ze een andere godsdienst hadden, zich anders kleedden, ander voedsel aten en in hun godsdienst een andere taal gebruikten. Als joden zich assimileerden door samen met anderen te eten, met leden van andere bevolkingsgroepen te trouwen, zich bij hun godsdienstoefeningen van het Duits te bedienen in plaats van het Hebreeuws (zoals liberale joden in Duitsland over het algemeen deden), en zich ‘normaal’ kleedden (zonder baard en kepeltje), was de kans om aanvaard te worden heel wat groter, in ieder geval tot de betrekkelijk recente opkomst van de rassenkunde

met haar op bloedbanden gebaseerde rassenindelingen. Daarna vormde assimilatie geen verdediging meer. Voor en na deze periode heeft het accent echter altijd gelegen op homogeniteit en culturele assimilatie aan het overheersende paradigma. 'Anders zijn' houdt in dat je een buitenstaander bent.⁵⁰

Het is het vermelden waard dat de beweerde homogeniteit altijd tot op zekere hoogte een fictie was, en verschillen verhulde tussen sekten, clans, plaatselijke dialecten en vele andere bronnen van binnenlandse diversiteit. Geschiedkundigen als Eric Hobsbawm voor Europa in het algemeen, Graham Robb voor Frankrijk en Linda Colley voor Groot-Brittannië, hebben aangetoond dat verhalen over nationale identiteit vaak betrekkelijk broze en oppervlakkige constructen waren, waarmee geprobeerd werd oude en hardnekkige scheidslijnen te overbruggen.⁵¹ Voor Duitsland en Italië is dat zelfs nog duidelijker, omdat de daar pas zeer laat bereikte nationale eenheid op zelfs nog doorzichtiger wijze geconstrueerd was. En zoals de historicus George Mosse op onvergetelijke wijze heeft aangetoond, kwam het in Europa regelmatig voor dat in het kader van pogingen om de nationale eenheid te bevorderen, sterk de nadruk werd gelegd op verschillen met buitenlanders of minderheden in eigen land, die werden afgeschilderd als in een of ander opzicht gedegeneerd, met name doordat hun als kwalijk beschouwde seksuele praktijken werden toegeschreven.⁵² De idee van homogeniteit is dan in sommige opzichten reëel (een meerderheid deelt een bepaalde religie) en in andere opzichten minder reëel dan wordt beweerd, maar toch gaan de mensen erin geloven, zodat ze overeenkomsten zien waar ze eerder misschien verschillen zouden hebben opgemerkt.

Deze houding is in vele delen van Europa tegenwoordig overheersend. Finland is wellicht een extreem geval, omdat de Finnen heel weinig immigratie hebben toegestaan en dus ook maar heel weinig mensen onder ogen krijgen die er anders uitzien. Een Finse collega van mij aan de universiteit van Chicago, die is opgegroeid in de op een na grootste stad van Finland, vertelde me dat ze zestien was voordat ze voor het eerst iemand tegenkwam die geen Noord-Europese protestant was. Finland is een extreem voor-

beeld van kernmerkende eigenschappen die de meeste Europese naties tot op zekere hoogte delen. En hoewel Finlands lelijke collaboratie met de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog verschilt van de duidelijk van elkaar te onderscheiden oorzaken heeft, waarvan de haat jegens Rusland een van de belangrijkste was, was het antisemitisme er wijdverbreid, als een vorm van afwijzing van het andere. Het Finse nationalisme is een bijzonder duidelijk geval van de stelling dat nationale identiteit een opzettelijk construct is, omdat het ontstaan ervan goed te traceren valt, en de ontwerpers ervan met naam en toenaam bekend zijn. In de tweede helft van de negentiende eeuw herontdekte een groep door de Europese romantiek beïnvloede intellectuelen de Finse taal, die op dat moment alleen nog maar op het platteland gesproken werd. (In de stad sprak men Zweeds, en dat gold ook voor iedereen op het platteland die een opleiding had gevolgd.) Ze bliezen allerlei mythes over de nationale oorsprong nieuw leven in (zoals bijvoorbeeld de *Kalevala*, die weliswaar is gebaseerd op traditionele folklore maar pas in de negentiende eeuw geschreven werd).⁵³ Gedreven door hun splinternieuwe patriottisme schreven ze romans over het boerenleven, maakten prachtige schilderijen in romantisch expressionistische stijl, waarin het nationale karakter werd afgebeeld als iets wat te maken had met meren en wouden, en schreven muziek waarin ze hun liefde uitten voor de Finse natuur en folklore. (Sibelius is de bekendste componist die deel uitmaakte van deze beweging.) Mensen die altijd Zweeds hadden gesproken, stapten over op het Fins en veranderden hun Zweedse namen in Finse. Omdat deze nog maar zo kort geleden herontdekte taal een bijzonder krachtige drager van de nationale trots is geweest, beschouwen Finnen mensen vaak als buitenlander als ze geen Fins spreken. Het Fins is echter een bijzonder moeilijke taal die niet verwant is aan de Indo-Europese talen en alleen maar verwantschap vertoont met het Hongaars en het Ests. Volgens mijn Finse vrienden is het tegenwoordig zelfs zo dat een Afrikaanse immigrant die vloeiend Fins spreekt, door veel mensen minder 'anders' gevonden zou worden dan een blonde protestant die alleen maar Engels of Duits spreekt – al is het Engels tegenwoordig in het aca-

demisch leven en de handel grotendeels de voertaal. Er is echter ook sprake van uitsluiting op basis van uiterlijk, en pas als alle verschillende factoren die ertoe leiden dat iemand ‘erbij hoort’ aanwezig zijn kan een nieuwe inwoner erop rekenen dat hij erbij hoort.

Finland is een uniek en extreem geval van homogeniteit, maar in alle Europese landen doen zich dergelijke kwesties in bepaalde mate voor. Geen enkel Europees land heeft nationaliteit ooit ronduit omschreven in termen van een politiek ideaal of streven – een vorm van nationale identiteit die vele andere moderne naties vertrouwd is, waaronder Australië, Nieuw-Zeeland, Canada, India, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten, en dat problemen met ‘inclusie’ en uitsluiting tot op zekere hoogte minder drukkend maakt.

Niet dat zich in de landen in deze laatste groep geen problemen voordoen met betrekking tot ‘inclusie’ en identiteit, maar ze beginnen in ieder geval met de deur op een kier, omdat ze iedereen binnenlaten die in staat is om zich aan te sluiten bij het project van ‘leven, vrijheid en het streven naar geluk’ – of zoals in het geval van India, van economische gelijkheid – dat de nationale aspiraties definieert. Enkele van deze naties hebben immigratie en diversiteit zelfs gemythologiseerd als aspecten van de nationale identiteit. Amerikaanse schoolkinderen brengen bezoekjes aan Ellis Island of het Vrijheidsbeeld, en zeggen het bekende gedicht van Emma Lazarus op, over de *‘huddled masses yearning to be free’*. De Verenigde Staten kennen pijnlijke politieke worstelingen over immigratie, maar die richten zich tegenwoordig op *illegale* immigratie, en een politiek die zich tegen legale immigratie keert, is hier nooit erg aangeslagen; de meeste weerklank vond een dergelijk beleid in de tweede helft van de negentiende eeuw toen het nativisme significante politieke invloed verwierf. Zelfs toen bleef dat echter een minderheidsstandpunt, en tegenwoordig is verzet tegen alle immigratie zeer impopulair. Toen Pat Buchanan in het kader van zijn mislukte presidentscampagne met een dergelijke politieke boodschap meeliep in de St. Patrick’s Day Parade in Chicago, leverde hem dat stevige kritiek op van de andere deelnemers, die opmerkten dat deze feestdag een viering was van de bijdrage die im-

migranten hadden geleverd aan de Verenigde Staten.⁵⁴

India heeft niet veel immigranten, maar kent wel een immense binnenlandse heterogeniteit. Erkenning van al die verschillende religieuze, etnische, culturele en linguïstische elementen was dan ook essentieel voor de vorming van een moderne natie, net zoals het vormen van een concept van deelnemerschap dat ertoe leidt dat iedereen erbij hoort op basis van gelijkheid. Nehru en Gandhi hechtten hier veel belang aan, en zijn met veel inzet en energie een succesvolle strijd aangegaan met de rechtse hindoes, die vanuit hun op Europa gebaseerde beeld van nationale identiteit een meer religieus-cultureel en etnisch gebaseerd idee van burgerschap nastreefden, en tot de conclusie waren gekomen dat moslims nooit volledige burgers zouden kunnen zijn.⁵⁵ Het Indiase volkslied begint met een opsomming van de verschillende regionale/linguïstische oorsprongen van de Indiase volkeren; in de tweede strofe komen de verschillende religies aan bod. Van al deze diverse groeperingen, die een gelijke positie innemen, wordt verklaard dat ze de morele wetten eerbiedigen.

Net als die van de Verenigde Staten is de Australische zelfdefinitie gebaseerd op het begrip dat de meeste Australiërs afstammen van immigranten – al is het de afgelopen tijd een belangrijk onderdeel van de nationale identiteit gaan vormen om uiting te geven aan berouw voor het onrecht dat de inheemse bevolking is aangedaan, en om in het openbaar blijk te geven van trots op haar karakteristieke cultuur en kunstzinnige tradities. Omdat veel Australische immigranten veroordeelde misdadigers waren, en dus ‘het schuim van de Britse natie’ vormden, speelt het idee van een klasseloze en antihiërarchische samenleving ook hier een belangrijke rol. (Zo wordt het vaak on-Australisch gevonden om op de achterbank van een taxi te gaan zitten, hoewel op plaatsen met veel toeristen verwarring ontstaat over hoe het in dit opzicht nu eigenlijk hoort.) Een ander aspect van identiteit dat vaak prominent aanwezig is, wordt gevormd door de voortdurende relatie met het moeilijke en uitdagende land, iets waarin iedereen kan delen. (De roman *Voss* van Patrick White, de eerste en tot nu toe enige Australische Nobelprijswinnaar, toont ons immigranten uit

vele verschillende klassen en bevolkingsgroepen die de handen ineen slaan in een mislukte poging om woestijngebieden in het binnenland te verkennen, en waarin verschillen in nationale origine in het niet vallen bij de ontzagwekkende gedeelde uitdaging waarvoor deze mensen zich geplaatst zien.)

Deze drie naties begrijpen 'inclusie' dus in termen van gedeelde doelstellingen en idealen, wat inhoudt dat inclusie in hun zienswijze geen homogeniteit vereist in kleding, eetgewoonten, religieuze overtuigingen of zelfs uiterlijk religieus vertoon. Dat wil nog lang niet zeggen dat de mensen hier niet bang zijn voor alles wat vreemd en anders is, of dat ze religieuze minderheden niet met gevaar associëren, maar het houdt wel in dat daartegen een krachtig tegenwicht wordt geboden. Om ons voorlopig alleen op de Verenigde Staten te richten: dat deze ideeën tot op zekere hoogte zijn opgenomen in de structuur van de Amerikaanse wetgeving met betrekking tot religie, houdt ook in dat de institutionele structuur slechts traag in actie zal komen in reactie op met angst beladen sentimenten, of als ze wel in actie komt op weerstand zal stuiten (zoals het geval was in Oklahoma). Toen er een lokale wet werd aangenomen die gericht was tegen de rituele gebruiken van de angstaanjagende Afro-Cubaanse Santeria-religie, terwijl soortgelijke gebruiken van andere religies genegeerd werden, is deze religie, die zich onder meer bezighoudt met het brengen van dierenoffers, op welluidende wijze verdedigd door het Amerikaanse Hooggerichtshof – en niet alleen door de zogenaamde liberale vleugel daarvan, maar door zijn meest vooraanstaande conservatieve lid, rechter Scalia, en de als 'gematigd' gekenschetste rechter Kennedy. Wetten die bepaalde groepen stigmatiseren, hebben in het Amerikaanse grondwettelijke stelsel maar heel weinig kans om voor langere tijd gehandhaafd te blijven.

Ideeën over nationale identiteit zijn niet in steen gebeiteld. De Verenigde Staten hebben ongetwijfeld perioden doorgemaakt van tegen immigranten gerichte paniek, perioden waarin de ideeën van het 'nativisme' (immigranten zijn geen ware Amerikanen) voor minstens een significant deel van de Amerikaanse bevolking de nationale identiteit opnieuw definieerden. Iets dergelijks kan

zich nogmaals voordoen, en we dienen waakzaam te zijn tegen de dreiging van een nieuw nativisme. Europa daarentegen is zeer goed in staat om over te stappen op een meer politieke en op inclusie (het opnemen van buitenstaanders) gerichte definitie van nationaliteit, waarin land, etnische afkomst en religie minder belangrijk zijn dan gedeelde politieke idealen. Europeanen kunnen hun idee van de natie dan ook gebruiken om hun huidige houdingen en beleid te verklaren, maar niet om die te rechtvaardigen. Het valt op dit moment niet te zeggen wat waarschijnlijker is: dat de Verenigde Staten steeds meer op Europa gaan lijken of dat Europa zich steeds meer op de idealen van de Verenigde Staten gaat richten (of op wat vroeger de idealen van de Verenigde Staten waren). Die toekomst ligt in handen van het volk.

Ondanks deze historische verschillen dienen we de sterke opkomst van religieuze angst en animositeit in zowel Europa als de Verenigde Staten daarom als verontrustend te beschouwen. De angst wordt steeds groter en we dienen een poging te doen om die te begrijpen, en erover na te denken hoe we daarop het beste kunnen reageren. Angst is een emotie waarover we inmiddels heel veel weten. Nadenken over zowel de positieve kanten van angst als over de valkuilen die hij met zich meebrengt, kan ons helpen om enkele recente gevallen met meer begrip tegemoet te treden.